

Софийски университет „Св. Климент Охридски”
Факултет по славянски филологии, Катедра „Български език”

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен
„доктор” по научна специалност 05.04.11 „Общо и сравнително
езикознание” (Психолингвистика)

на тема

„Онтогенеза на сложното изречение в българския език”

Докторант: Венера Георгиева Матеева – Байчева

Научен ръководител: проф. дфн. Юлияна Стоянова

София
Март 2013г.

Докторантският труд е обсъден и насрочен за защита на заседание на катедра „Български език” на Факултета по славянски филологии при Софийския университет „Св. Климент Охридски” на 26.01.2013 г.

Дисертацията ще бъде защитена пред комисия в състав:

1. проф. дфн Юлияна Иванова Стоянова - жури
2. доц. д-р Красимира Славчева Алексова - рецензент
3. проф. д-р Енчо Недялков Герганов- рецензент
4. доц. д-р Велка Александрова Попова - жури
5. проф. д-р Максим Иванов Стаменов - жури

Публична защита - 17.06.2013
в СУ „Св. Климент Охридски”

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Актуалност на проблема и мотивация за избора на темата

Предложеният за защита дисертационен труд е в областта на психолингвистиката на развитието (developmental psycholinguistics). Насочен е към изследване на спонтанната реч на деца във възрастта от 1;6 до 6;7 години и в частност на детския синтаксис в изведения период от езиковото, комуникативното и когнитивното развитие на децата, който може да бъде определен като дописмен. Обектът на изследване е онтогенезата на някои от основните типове сложни изречения при деца, овладяващи български език. Избраната тема може да се определи като актуална в рамките на психолингвистиката на развитието и в частност на изследването на детския синтаксис в световен мащаб. Основни теоретични проблеми на детския синтаксис на сложното изречение са подложени на задълбочено проучване от психолингвистите на развитието от 70-те и 80-те години на миналия век до сега, работещи върху онтогенезата на английския, немския, руския и други езици. За съжаление темата е слабо проучена в българската психолингвистика на развитието. Това прави работата по темата актуална със своето новаторство за българската наука. Проблемът за онтогенеза на сложните изречения е значим и като важна част от проучването на общото езиково развитие на детето и в този смисъл е обект на интерес за логопедията, психологията на развитието, педагогиката и други социални науки. Така темата може да се определи като актуална поради граничното място, което заема спрямо няколко научни области. Проблемът за онтогенезата на сложни изречения е актуален и като част от общото езиково развитие на детето, и като обект на интерес за логопедията, психологията на развитието, педагогиката и други социални науки. Наличието на повече данни по темата би улеснило работата с деца в доучилищния период от гледна точка на формулирането на образователни потребности, изолирането на отклонения от относителните норми на развитие, за констатиране и улавяне на комуникативни проблеми при децата над 3;0 години, които могат да доведат до отклонения в психо-физиологичното развитие в по-късна възраст. Развитието на умение за боравене със сложни конструкции до определена възраст може да бъде критерий за адекватната социализация и интеграция на детето в семейството и обществото. Разработването на темата в бъдеще може да се използва при формулирането на критерии за прием в детски учебни заведения, които са подложени

на обществена дискусия в последната година. Задължителното включване на деца на възраст четири или пет години¹ в предучилищни групи за обучение допълнително ангажира изследователите на детския език с по-детайлно проучване на онтогенезата на езиковите системи. Ранното включване на чужд език в образователните програми още в дописмения период също се нуждае от допълнителна теоретична база и обосновка, от адекватна методика на обучението, към която една по-изчерпателна теория за онтогенезата на българското сложно изречение може да допринесе.

Личната ми мотивация за работа по темата се основава на възможността чрез изследванията по нея за изясняване на редица елементи от мащабната тема за връзките между езиковото, когнитивното и комуникативното развитие в ранното детство. Основен интерес за мен беше работата с жив и развиващ се детски език, близък до този на възрастните и същевременно много самобитен и оригинален. В логиката на това поставих като надслов на изследователската си дейност думите на Майкъл Томазело от монографията „Конструиране на езика” – *„Днешният синтаксис е вчерашният дискурс”*.

2. Обект и предмет на изследването

Настоящото изследване има относително голям обхват на научното търсене, произтичащо от формулировката на проблема и синтактичните явления, които тя касае – обект на изследване е онтогенезата на всички типове сложни изречения, които се срещат в спонтанната реч на изследваните български деца. В този смисъл то има по-скоро общ характер в сравнение с работите върху онтогенезата на синтактични категории за други езици, при които обикновено вниманието се спира върху онтогенезата на отделни типове сложни изречения. Събраният корпусен материал от естествен експеримент и от планирания и реализирания за целите на дисертацията експеримент за стимулирана продукция дават предмета на изследване – над 350 детски изказвания, на базата на анализа на които са направени изводите и заключенията от работата.

3. Теза, цели и задачи на изследването

¹ В процеса на писане на работата предложенията за долната възрастова граница на задължителното включване на деца в предучилищна възраст варираха межд 4 и 5 годишна възраст.

Дисертацията застъпва основната **теза**, че сложните изречения се овладяват от българските деца в относително ранна възраст – под 3;0 години. Като предварително предположение се оформи очакването в речта на изследваните деца в дописмения период да преобладават основните типове сложни изречения, познати от разговорната реч на възрастните. Известно е, че речта на възрастните към децата представлява входни езикови данни за тях, своеобразна матрица, в която те се налага да се впишат и модел, към подражанието на който се стремят. Така от българските деца се очаква да употребяват най-активно сложни изречения от следните типове и подтипове:

- **сложно съчинено** (съединително, противоположно и разнородно)
- **сложно съставно** (с подчинено допълнително, обстоятелствено, определително).

Описанието на хронологията на включването им в говора на децата е сред целите, поставени пред автора на дисертацията.

Основна **цел** на предложения дисертационен труд е да оформи **модел на онтогенезата на сложни конструкции в речта на деца, овладяващи български език**. Той не би имал значението на норма на овладяването на сложно изречение, но би имал стойност на примерен вариант за обичайно езиково развитие от синтактична гледна точка. Това е възможно чрез реализирането на две основни задачи:

1. Изследване на **перцепцията** на координационни, субординационни и смесени конструкции от децата във възрастта от 2;0 до 6;0. Разбирането на сложни конструкции неминуемо предшества тяхното продуциране и белег за него могат да бъдат разнообразни вербални и невербални реакции на детето.
2. Проучване на **продукцията** на координативни, субординативни и конструкции от смесен тип в спонтанната реч на децата във възрастта от 2;0 до 6;0 години. Тази задача е свързана основно с типизацията на видовете конструкции, които се появяват в детския език, и с опита за създаване на относителната хронология на поява на всеки тип и неговите подтипове. Предвид индивидуалните вариации в езиковото развитие на децата, хронологията винаги би била относителна, но все пак би дала обща представа за логиката и особеностите в процеса на продукция.
3. Извеждане на **междуизреченските връзки** (съюзи и съюзни думи), които използват децата, на хронологията на тяхното включване в детския език, на случаите с взаимна замяна или оказионална употреба в дописмения период.

4. Реализацията на поставените задачи е невъзможна, без емпиричен езиков материал. Във връзка с това сред целите на дисертацията е **събиране на корпус от детски изказвания**, които представляват сложни конструкции, на базата на който всеки подтип да бъде проучван самостоятелно и по-подробно в бъдеще. От гледна точка на настоящото изследване събирането на корпусни данни е основна задача, която стои в основата на цялостната работа. Полученият материал дава много добри насоки за това как наличният корпус да бъде разширяван и използван целенасочено в бъдеще.

3. Методология на изследването

В работата по темата са използвани част от най-характерните **методи** на психолингвистиката на развитието - естествен експеримент и експеримент за стимулирана продукция. Естественият експеримент е насочен основно към отчитането на продукцията на сложни конструкции, а експериментът за стимулирана продукция засича едновременно перцепцията и продукцията на изследваните изречения. Резултатите от двата подхода се допълват и взаимно се изясняват, въпреки че са реализирани с различни деца. Чрез първия метод са обхванати седем деца на възраст от 2;0 до 6;0 години – наблюдавани в продължителен период от време или в еднократни записи. Три от тях са наблюдавани от мен, а речта на останалите четири е част от личния корпус на Ю. Стоянова. Чрез експерименталния метод са изследвани 10 деца на възраст от 3;6 до 6;6 години. Всички получени резултати са обобщени с качествени анализи, направени от позицията на конструктивизма и функционализма.

За метода на стимулирана продукция е използван текстът на приказката „Грозното патенце”, към който експериментаторът задава въпроси, проверяващи разбирането. Подборът на текста и въпросите към него са направени от автора на дисертацията въз основа на подобни образци в психолингвистичната литература.

При прилагане и на двата метода детската речева продукция е отразявана във видеозаписи, които могат най-точно да предадат цялата комуникативна ситуация, от която е част езикът на наблюдаваното дете. Всички записи са транскрибирани, така че наблюденията и изводите са направени въз основа на транскрипциите. Част от данните от естествения експеримент са получени чрез аудио и видеозаписи и отново са

обработвани в транскрибиран вариант. Всички получени резултати са обобщени с качествени анализи².

II. ОБЕМ И СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Текстът е в обем от 298 страници, от които 254 страници текст. Съдържат се 12 таблици и 20 графики, две приложения и списък на използваната и цитираната литература (117 общо на английски, руски и български език).

Дисертацията е структурирана в следното Съдържание:

Увод.....	стр. 3
Първа глава. Синтактичният аспект в овладяването на езика.....	стр. 10
1. Двусловни изказвания – появата на граматичност в детския език.....	стр.13
2. Трисловни изказвания – увеличаване на средната дължина на изказването като предпоставка за поява на по-сложни конструкции.....	стр. 21
3. Създаване на въпросителни изречения.....	стр. 25
4. Граматическо изразяване на отрицанието.....	стр. 28
5. Телеграфният стадий в езиковото развитие.....	стр. 31
6. Генезисът и появата на сложното изречение в детския език.....	стр. 34
6.1 Сложно изречение.....	стр. 37
6.2 Координация и субординация в сложните изречения.....	стр. 40
6.3 Начало на комбинация на пропозиции в детската вербална продукция: онтогенезата на сложно изречение по данни за български език.....	стр. 45
6.4 Употребата на съюзни думи – маркер за усложняване на речта.....	стр. 56
7. Координационна връзка между простите изречения в състава на сложното. Сложно съчинено изречение.....	стр.58

² Количествените измервания чрез статистически процедури не се оказаха подходящи поради относително малкия брой изследвани лица и голямото разнообразие на регистрираните типове и подтипове сложни изречения както при перцепцията, така и при продукцията на реч. Получените данни обаче са представени в таблици и графики за по-голяма яснота.

8. Субординационна връзка между простите изречения в състава на сложното.	
Сложно съставно изречение.....	стр. 65
8.1 Сложно съставно изречение с подчинено определително.....	стр.68
8.2 Сложно съставно изречение с подчинено допълнително.....	стр. 80
8.3 Сложно съставно изречение с подчинено обстоятелствено.....	стр. 94
9. Сложно смесено.....	стр.122

Втора глава. Данни за онтогенезата на сложното изречение в българския език.....стр. 125

1. Метод на извличане на емпиричния материал: естествен експеримент.....	стр. 126
2. Анализ на данните от естествения експеримент.....	стр. 127
2.1. Продукция на сложно изречение в речта на Лилия.....	стр. 129
2.2. Продукция на сложно изречение в речта на Стефан.....	стр. 144
2.3. Продукция на сложно изречение в речта на Дора.....	стр. 150
2.4. Продукция на сложно изречение в речта на Веселина.....	стр. 152
2.5. Продукция на сложно изречение в речта на Кико.....	стр. 157
2.6. Продукция на сложно изречение в речта на Максим.....	стр. 160
2.7. Продукция на сложно изречение в речта на Жеко.....	стр. 162
3. Обобщение на наблюденията.....	стр. 167

Трета глава. Изследване на перцепцията и продукцията на някои типове сложни изречения от деца, овладяващи български език, във възрастта от 3;6 до 6;6 години.....стр. 173

1. Описание на експеримента.....	стр. 174
2. Поставени хипотези.....	стр. 178
3. Представяне и обсъждане резултатите от изследването.....	стр. 179
4. Обобщение на резултатите.....	стр. 247
5. Модел на овладяване на сложно изречение в българския език	стр. 251

Заклучение.....стр. 254

Приложения.....стр. 260

Използвана литература.....стр. 291

III. КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Първа глава. Синтактичният аспект в овладяването на езика

Първата глава на настоящия текст разглежда основните етапи от граматикализирането на речта на децата, които могат да насочат към представяне на тяхната синтактична компетентност, докато се стигне до включването в речта на сложни изречения. Публикациите върху синтактичната страна на овладяването на езика неминуемо се пресичат с данни за другите езикови равнища и в този смисъл се очаква да бъдат по-всеобхватни, предлагащи повече възможности за обобщения относно онтогенезата на езика като цяло. Овладяването на синтаксиса е централен проблем в езиковото развитие на децата, защото им дава възможност да обвържат формалната страна на езика с когнитивната и комуникативно-прагматичната в процеса на разбиране и продуциране на неограничен брой нови изречения чрез неограничена рекурсия. При усвояването на синтаксиса децата трябва да открият релевантните единици, да ги категоризират и комбинират. Те трябва да свържат в съзнанието си различните нива на репрезентация по систематичен, продуктивен, но и ограничен от самия език начин. Проговарящите деца трябва да осъзнаят конструктивните характеристики на естествените езици, според които езиковите единици могат да се диспонира и комбинират, да се появяват нулеви или празни категории³. Ето как например изследователката Е. Бавин⁴ систематизира основите на синтактичното познание, които децата трябва да овладеят:

А) разпознаване на синтактичните единици – децата трябва да открият, да могат да разпознават и продуцират синтактичните единици – изреченията, словосъчетанията и словоформите, които се комбинират, за да бъдат създадени изречения. Те съставят конституентната структура на изречението.

Б) осмисляне на скритата схема на изречението/словосъчетанието – децата трябва да осъзнаят схемата, която стои в основата на всяко изречение и в която отделните конституенти изграждат йерархична структура. Когато постепенно се научат да нанасят думи и морфеми върху нея, те в един момент успяват да направят разбор на привидно неразбираеми за тях последователности от думи.

³ Виж повече в The Cambridge handbook of child language, edited by L.Bavin, 2009, p. 182

⁴ Пак там

В) категоризацията на единиците - децата трябва да осъзнаят базовото различие между функционални категории (Functional categories – FC), които имат граматическа роля, с ограничено или липсващо семантично съдържание, и са затворен клас (такива са комплементизатори— COMP и съюзите – CONJ, маркери – AUX) и лексикални/съдържателни категории (content categories – CC), предаващи значението и възприемани като отворен клас (такива са класовете самостоятелни, пълнозначни думи)⁵.

Г) усвояване на вариантите за подреждане – децата трябва да усвоят основния словоред на своя език и да го свържат със схемата на основния словоред на своя език и да го свържат със схемата на изречението. Ако овладяват повече от един език, трябва да могат да разграничат словоредите на всеки един от езиците.

Д) овладяване на ограниченията – децата трябва да разберат правилата които ограничават операциите в езика, защото привидно малки нарушения могат да доведат до неправилности в тяхната езикова продукция.

Е) създаване на умение за провеждане на операции – децата се запознават с правилата на преместването на единиците в езика на обкръжението им, където това е позволено, интерпретирайки нулевите елементи и местоименията по правилен начин.

Съществени трудности при овладяването на синтактичната страна на езика предизвикват такива нейни характеристики като комбинации и диспозиции на елементи, наличието на нулеви елементи, преминаването на думи от една категория в друга, както и факта, че сходни структури могат да носят напълно различни значения, а близки значения могат да се изразят с напълно различни структури. Често е много трудно да се разкрият признаците, правилата и операциите, които правят изречението неграматично. Представа за това, доколко изказът е граматичен, дават до голяма степен входните езикови данни от речта на възрастните, която служи като модел.

Появата на синтактичност в детския говор е процес, който обхваща последователни стъпки, преминаване през етапи на употреба на различни конструктивни модели. Появата на сложни конструкции с две или няколко предикативни ядра е предшествано от овладяването на по-прости езикови комбинации, които са представени за яснота в следващите части на тази глава. Процесът на овладяване на синтактични конструкции не може да бъде описан в строга последователност, той има по-скоро стихийен характер, който се разкрива на базата на натрупване на умения и езиков опит и спонтанна поява на езикови факти в речта на

децата. Изследователите на детския език обаче очертават някои общи закономерности в постепенната граматикализация на речта на изследваните деца, които са представени подробно в следващите точки от текста.

1. Двусловни изказвания – появата на граматичност в детския език

В психолингвистичните изследвания, посветени на детския синтаксис, в продължение на последните петдесет-седемдесет години са оформени няколко ядра от значими въпроси. Основен сред тях е търсенето на отговор на проблема от кой етап на употребата на езика от децата може да се говори за поява на синтактична връзка между използваните думи в техните изказвания. Този момент настъпва с появата на двусловни комбинации от думи в спонтанната детска реч, известни като **двусловен стадий** в езиковото развитие.

1. [мама `тола]⁶ – мама на стола/ на мама стола

Появата на двусловни изказвания по същество не отменя употребата на еднословни, а води до тяхното постепенно намаляване като брой и вариант за изразяване на комуникативни намерения, защото мястото им се заема от по-изразителните двусловни комбинации. „Затова за начало на двусловния стадий се приема онзи период от развитието на детето, в който се появяват свободни (а не устойчиви, рутинни) комбинации между две думи (морфеми)”⁷. При всички положения за съвместната употреба на две думи на детето е необходимо следването на определени правила. Смята се, че същинските двусловни изказвания (за разлика от неразчленимите комбинации) се появяват на възраст между 1.6-2;0 и отразяват повтарящи се функции, независимо от езика, който децата усвояват⁸.

2. Трисловни изказвания – увеличаване на средната дължина на изказването (MLU) като предпоставка за поява на по-сложни конструкции

Комбинацията от повече от две думи в едно изказване бележи появата на следващ етап във вербалното развитие на децата. Увеличаването на средната дължина на продуцираните изказвания предполага и тяхното граматическо усложняване, защото речта предлага повече от два елемента, които да бъдат организирани граматически и синтактично. Така към вече включените в езика на детето възможности за конструиране на изрази се добавя сложност и дълбочина. Ив Кларк отбелязва този етап

⁶ В целия текст поставените квадратни скоби не означават фонематична транскрипция, а маркират речта на децата, като се цели оразличаването и сепарирането ѝ от речта на възрастните в диалози.

⁷ Виж Стоянова, 1992: 30

⁸ Виж Кларк, 2005: 167

от вербалното развитие с „добавяне на сложност”. “Добавената сложност” не означава само удължаване на изказването – повече думи и повече морфеми, а усвояване на нови конструкции и изрази. Децата подобряват своето ниво на езикова компетенция не само с усвояването на повече думи, но с фрази и конструкции, които могат да бъдат комбинирани, за да изразят по-прецизни и сложни значения (Кларк, 2005: 214) При положение, че още по време на двусловния период са регистрирани някои от вариантите на просто изречение, увеличаването на дължината на детските изказвания предполага включване на второстепенни части на просто изречение и поява на прости разширени изречения, както и на възможност за поява на сложно изречение.

3. Създаване на въпросителни изречения

Появата на **въпросителни изречения** е етап от усвояването на езика, който се свързва не само и не толкова с удължаването на фразите, произнасяни от децата, колкото с тяхната повишена сложност. Общите въпроси се появяват в спонтанната вербална продукция едва след като децата преодолеят телеграфния стадий в развитието си (според българските данни от Стоянова – между 1;8 и 2;4). Текстът дава множество примери за употребата на въпросителни изречения от българските деца, сред които:

27. Жеко (2;7): [Идва баба ли?]

В.: Да, идват баба и дядо.

28. Жеко (2;7): [Какво е това жи(р)афче?]

В. Това жирафче го спечелихме от яйце, не помниш ли?

Д. : [Кое ице?]

В. Това, което купихме днес.

4. Граматическо изразяване на отрицанието

Употребата на изречения, които съдържат **отрицание**, също е свързана с увеличаване на синтактичната сложност на детските изказвания. Отрицанието, изразявано по различни начини, е познато на децата от периода на еднословните изказвания (придружени или не от жестове), но създаването на изречение, което съдържа негация, става възможно към края на втората година. Първоначално негацията се изразява чрез акцентуваното „не” и безличната отрицателна глаголна форма „няма”. Някои от децата в този етап предпочитат употребата на „няма” поради очевидната му перцептивна яркост и поради факта, че отговаря на основния модел на минималната дума – двусричен трохей, а за разлика от него „не” попада в модела на субминималната дума. Тази стратегия личи ясно в примери* като:

32. В.: Плаче ли това бебе?

Д. (на 2;3): [ˈнама]

33. В. : Обаждаш ли се?

Д.: Д. (на 2;0): [ˈало / ˈнама/ ˈнама се оˈбажда]⁹

Втората стратегия се характеризира с нулево маркиране – случаи, когато детето изобщо изпуска маркера на негацията, защото той има характер на проклитика, а детето все още не използва такива. При третата стратегия акцентуваното „не” като маркер за негация се поставя извън пропозицията и се комбинира с утвърдителна пропозиция. При нея на практика проклитичното „не” бива замествано със своя омограф – акцентуваното „не”, както показва следният пример:

34. В: Дай на мама да цунка една бузка.

Д. (на 1;5,8): [ˈне// ˈдава ˈмама ˈцунка еˈна ˈбуска// ˈне] = Не дава на мама да цунка една бузка.

5. Телеграфният стадий в езиковото развитие

Изпускането на служебни думи и морфеми (т.нар функционални елементи) е познато в психолингвистичната литература под термина **“телеграфен стадий”**. Избраният термин подчертава връзката между своеобразно съкратения вид реч на децата и писането на телеграма от възрастен. Явлението се смята за универсално за всички деца, без значение от овладявания език или принадлежността към експресивен или референциален стил на овладяване¹⁰. Въпросът за телеграфния стил при усвояването на български език е разработен от Стоянова (2005, 2009, 2010). За телеграфния стадий, отбелязан за множество изследвани езици, е характерно изпускането на предлози, частици, съюзи, но и на някои граматически морфеми, като определителен член и глаголни афикси (вж. Браун, 1973). Телеграфният стадий е илюстриран в текста от много примери, сред които:

37. Д. (на 2;5): [Аз тебе ложа] = Аз **на** тебе **да** сложа.

44. Жеко (на 1;8): [Буй ме тия буфки.] = **Обуй** ме **с** тия **обувки**.

Неизбежното преминаване на българските деца през телеграфен стадий е условие за поява на сложни изречения без съюзни връзки като по-ранни варианти на съюзно свързани сложни изречения. В този смисъл особеностите на телеграфния стадий от езиковото развитие имат пряко отражения върху някои от спецификите на

⁹ Примерите са от корпуса на Стоянова

¹⁰ Описано е за първи път от Роджър Браун (Браун и Фрейзър, 1963, Браун, 1973, по Стоянова, 2009:117

овладяването на сложно изречение от българските деца, които ще бъдат разгледани по-надолу.

6. Генезисът и появата на сложното изречение в детския език

Следващата част на текста е насочена към обобщение на изследователските мнения по основния въпрос на настоящата разработка – какъв е генезисът на сложните изречения, в каква последователност и логика се появяват те в продуцираната от децата реч, кога започва развитието им като синтактичен вид, какви особености на това развитие могат да се отбележат, до каква степен се разминават перцепцията и продукцията на сложни изречения в детския език. Овладяването и употребата в спонтанната реч на децата на изречение, в което присъстват две и повече предикативни ядра, се възприема като значителна крачка в когнитивното и езиково развитие. Психолингвистичната литература отбелязва еднозначно безспорната значимост на този етап: „Един от най-интересните и важни аспекти на усвояването на езика е развитието у децата на уменията да създават и разбират сложни изречения от различни типове” (Лимбер, 1973). Друго обобщение на важността на този етап от вербалното развитие дава Леополд: „С овладяването на сложни изречения лингвистичното развитие достига своята последна степен. След това могат да се очакват единствено усъвършенствания. Като цяло е удивително колко малко техният език се различава от признатите употреби”¹¹. Повечето изследвания на появата на сложни изречения в западната научна традиция върху английски, немски, френски и др. езици сочат, че до края на третата година от когнитивното и лингвистично развитие на детето в неговата спонтанна реч започват да се появяват с все по-голяма честота съчинителни сложни конструкции и изречения от различен тип. Без съмнение тяхната употреба дава възможност за ефективно участие в потока на речта съвместно с възрастните и по-цялостно изразяване на собствените наблюдения, желания и мисли. Според Кларк (2005: 245-270), за да достигнат до изразяването посредством сложни изречения, децата трябва да се научат как да говорят за причинно-следствените и темпорални отношения, които свързват събитията. Още по-важно е това да успеят да структурират информацията и да решат каква част от нея принадлежи към главното изречение и каква съответно към подчиненото, както и кое трябва да бъде казано на

¹¹ Леополд, 1949б, цитат по Лимбер, 1973.

първо място и кое след това. От приведените по-горе примери (параграфи 1-5) стана ясно, че появата на изречения с по-голяма средна дължина и усложнена структура се подготвя естествено в предходните етапи на езиково развитие.

Цел на литературния обзор, който се представя в тази част от текста, е създаването на теоретичната рамка за овладяването на сложни конструкции от децата в доучилищна възраст. Тази рамка се очертава основно на базата на данните от психолингвистичната литература, събирани и анализирани за английски език, доколкото в преобладаващата част от източниците най-проучвано е овладяването на английския синтаксис. Използвани са и материали, разглеждащи този процес в немски и руски, частично и в полски език. Българските източници по темата са непропорционално малко на фона на тези за чужди езици, но наличните материали за овладяването на сложни конструкции за очертания възрастов период са взети под внимание като основа на литературния обзор.

Основен стремеж на работата в тази глава е да се представи, според разгледаните литературни данни, възможно най-широк кръг научни постановки относно процеса на овладяване на сложни конструкции, за да може емпиричната част на докторантския труд да бъде насочена към полезни изследователски търсения. Разглежданите научни постановки са изложени възможно най-близо и точно спрямо оригиналните публикации. Наличните тези за овладяването на типовете сложни конструкции са застъпвани от учени, разработващи детския синтаксис в частта на сложните конструкции през призмата на различни направления в психолингвистиката и от гледна точка на различни етапи на нейното развитие, което води до допълнителни трудности при изграждането на единна теоретична основа за по-нататъшната работа, на първо място до невъзможността да се въведе единна терминология, въпреки стремежа да бъдат уеднаквени основните различия.

В много случаи използваните англезични термини са много специфични и невинаги имат точно българско съответствие, поради което се представят в текста в оригинал (затворени в скоби) наред с приблизителен и условен превод на български език, направен от докторантката. Англезичните примери от оригиналните изследователски текстове са дадени и в превод на български език, като при възможност са търсени морфосинтактични паралели. Навсякъде са отчитани съществените разлики между български и английски и останалите цитирани езици.

7. Сложно изречение

Текстът се основава на разбирането, че съставянето на сложно изречение е предизвикателство към езиковото съзнание на детето. Конструкциите, които описваме като сложни, обвързват множество сложни отношения между частите си, което предполага поредица от операции за говорещия.

Теоретичната глава продължава с обзор на основните литературни данни за онтогенезата на някои от най-често срещаните видове сложни изречения в речта на възрастните по изследвания върху английски език, до колкото има такива върху български език. Приложени са оригинални примери на цитираните психолингвистични трудове, преведени от съответния език. Изведени са класическите представяния на сложните изречения в българския синтаксис, валидни за речта на българските говорители, като са обсъдени и очакванията за резултати и закономерности на базата на традиционния български синтаксис, които ще бъдат обект на анализ и коментар в следващите глави.

Всички, застъпени в темата на текста синтактични явления (видовете сложни изречения и техните подвидове), са разгледани през призмата традиционния български синтаксис на базата основно на работите на **Пенчев (1998), Тишева (2000) и Бъркалова (1997), Брезински (2000)**. Това е синтактичната рамка, в която речта на децата се очаква да се впише в говорните модели на възрастните. Авторът си дава ясна сметка, че биват сравнявани устна и спонтанна реч (детската) с теоретични примери и постановки, а не с интерпретации на устна продукция на възрастните. За съжаление в последното поле българската традиция е бедна и няма как да бъде направена такава аналогия.

Наличните изследвания върху детския синтаксис за български език са представени подробно в отделна част на текста. Те се основават на работите на **Георгов (1902), Стоянова (1992, 2006, 2009а, 2009б), Попова (2000, 2006)**. Това е изключително важна основа, върху която стъпват и теоретичната, и емпиричната част на работата.

По-нататък текстът се спира на наличните в литературата данни за онтогенезата на трите големи типа сложни изречения – съставни, съчинени и смесени (и техните подтипове, където има такива).

Онтогенезата на сложното съчинено изречение е представена в изследванията на **Луст и Мървис (1980), Ардъри (1979), Луст и кол (2006), Лимбер (1973), Кларк (2005), О'Грейди (1997)**.

Онтогенезата на сложното съставно изречение е представена чрез важни акценти от работите на О'Грейди (1997), Ким (1987), Флин и Луст (1981), Томазело (2005), Шелдън (1974), Таваколян (1978), Слобин (1973), Слобин и Уелш, 1973, Мак Уини, 1999), Дизел и Томасело (2000), Ламбрехт (1988) и Фокс и Томсън (1990), Радфорд Филипс (1985) и Шърман и Луст (1993) 1990, Лимбер (1973), Чомски (1969), Маратсос (1974), Ейсенберг и Кайрнс (1994), Кларк (1971, 2005), Худ и Блум (1979), Френч и Нелсон (1981), Бауерман (1986), Бейтс (1976),

Втора глава. Данни за онтогенезата на сложното изречение в българския език

Тази глава от текста проследява появата и развитието на сложни изречения в спонтанната вербална продукция на деца, носители на български език като майчин. Описани и анализирани са сложни изречения от основните типове, характерни за устната реч на възрастните носители на българския език, тъй като в ранните стадии от овладяването децата получават като входни езикови данни тъкмо устна реч¹². Обект на анализ са всички сложни изречения, които децата създават в своята спонтанна реч, като на базата на вече изложената теоретична рамка на цялото изследване може да се предположи кои типове сложни конструкции могат да се очакват в този предписмен период от вербалното и когнитивното развитие на децата. Съобразно най-честите сложни изречения, употребявани от възрастните говорители на българския език, именно защото те създават модела, към който децата се стремят в говорната си практика, може да се предпостави и провери чрез използваните в тази част корпусни данни, че ще бъдат отчетени изречения от типа на:

- **Сложно съчинено**¹³ (основно с подтиповете на съединително, противоположно и разнородно);
- **Сложно съставно**¹⁴ (основно с подтиповете на допълнително, обстоятелствено, определително).

¹² Това твърдение не е в противоречие с факта, че много родители започват да четат на децата си произведения на детската литература доста рано: първо, защото и литературните текстове се поднасят на децата, произнесени от възрастния; второ, защото възрастните въвеждат четенето на етап от детското развитие, когато лингвистичната компетентия на детето е достатъчно развита, за да може то да възприема тези текстове.

¹³ В текста надолу терминът се използва и с възприетия като синонимен за този текст „координативна конструкция”, като се има предвид сложно изречение, в което простите са свързани чрез координация.

¹⁴ В текста терминът се употребява и с възприетия като синонимен „субординативна конструкция”, като се има предвид сложно изречение, в което простите са обвързани на принципа на субординацията.

- **Сложно смесено**¹⁵ Появата на този тип сложни изречения, както вече беше уточнено по-нагоре, се очаква във вербалната продукция на по-големите деца (над 3-годишна възраст).

1. Метод на извличане на емпиричния материал: естествен експеримент

За анализа и систематизацията на появата на български сложни изречения са използвани данни от естествен експеримент – спонтанната реч на три деца, проследявани през продължителен период от времето на тяхното проговаряне и развитието на речта им чрез лонгитудно изследване във възрастта до три години. Две от децата са изследвани от Ю. Стоянова,¹⁶ като данните са предоставени на автора в транскрибиран вид, а едно дете е проследено от автора на този труд.

Използвани са и т.нар. срезови данни на 4 деца (еднократни аудио- и видеозаписи с продължителност 30-60 мин.) – две от базата данни на Ю. Стоянова, също предоставени на автора във вид на транскрипции, и две изследвани от автора на дисертацията.

Всички деца, чиято спонтанна реч е използвана за изследователските цели на тази глава, са от семейства, които живеят в София. Не всички родители имат висше образование, но повечето от висшистите са филолози. Децата са записвани в естествената атмосфера на проява на техните езикови компетентности по време на разходки, игри, занимания вкъщи.

2. Анализ на данните от естествения експеримент

От транскрибираните данни на наблюдаваните деца бяха ексцерпирани всички сложни конструкции, включващи отношения на координация и субординация. Данните бяха представени в работни таблици, на базата на които е направен индивидуален анализ на онтогенезата на сложното изречение за всяко дете¹⁷. Таблиците включват възрастта, на която е продуцирано дадено изказване, и синтактичния тип на употребената конструкция. Тъй като детските изказвания са реализирани в хода на естествения диалог между възрастния и детето и могат да бъдат анализирани единствено като част от него, голям брой от тях са представени в контекста на водения разговор¹⁸. За описанието на някои от детските изказвания това се оказва особено

¹⁵ По аналогия със сложните съчинени и сложните съставни изречения, сложните смесени за целите на текста са наричани и „смесени конструкции”.

¹⁶ Както вече беше уточнено, корпусът е личен и не може да бъде открит като библиографски факт.

¹⁷ Работните таблици по тази глава са изнесени в край на текста, в рубриката „Приложения”, виж

Приложение 1

¹⁸ Използвани са съкращенията В – възрастен и Д – дете.

важно, защото те са конструктивно свързани с изказването на възрастния и могат да се оценят само като част от него.

Полученият набор от конструкции с повече от един предикат, продуцирани на определена възраст от всяко от децата, може да се възприеме като срез на езиковото развитие в определен етап от овладяването на синтаксиса на сложното изречение. Лонгитюдните данни (особено за Стефан и Лилия) са по-многобройни, отколкото данните, получени от еднократните записи, и предлагат по-пълна възможност за обобщения, както и за отразяване на процеси в развитието. Примерите от срезовите данни от друга страна, маркират зависимости в езиковото развитие, които са характерни за определен етап от овладяването на сложни изречения.

Анализите на вербалната продукция на всяко дете оформят негов **синтактичен профил** с оглед на употребата на **сложни конструкции с повече от един предикат**.

Синтактичният профил на всяко изследвано дете включва представяне на примерни конструкции и техния коментар (време на поява и особености на възникването – формални, контекстуални и др.) в повтаряща се матрица, която минава през няколко стъпки, подчинени на задачата на текста:

- сложни съчинени изречения;
- сложни съставни изречения;
- смесени изречения;
- обобщение на синтактичната компетентност с оглед на сложните изречения.

При някои деца (например Лилия) в отделна точка са коментирани употребените модални конструкции с „да” (или с пропуск на „да”), защото в спонтанната реч на детето има примери за такива конструкции. Те не са отделени като самостоятелно коментиран езиков феномен при всички деца, защото не се срещат с такава честота или изобщо не се срещат. Това обективна причина, която не влиза с противоречие с мнението на авторката, че представляват етап от овладяването на сложните изречения в българския език. Този проблем остава като предстояща изследователска задача, която не намери подробното си разгръщане в този текст.

Отново при отделни от изследваните деца самостоятелно са коментирани срещащите се във вербалната им продукция неструктурирани струпвания на предикати. Те са значим пример за окрупняване и усложняване на речта чрез две и повече предикативни ядра, изказани непосредствено едно след друго. В този смисъл се възприемат като етап от овладяването на сложни изречения и са анализирани, където има данни за употребата им.

Данните се анализират по-подробно в качествен план по по-горе представената матрица. Изследваната продукция е спонтанна, плод на различна езикова ситуация при различните говорители, което прави получените резултати несравними количествено. Това би могло да се направи при деца на еднаква възраст, чиито показатели да бъдат съпоставени, но използваният корпус не даде такава възможност.

На базата на получените резултати и закономерностите в тях е създаден модел на онтогенезата на сложно изречение в българския език, който дава представа за последователността на появата на сложни конструкции в речта на българските деца, зависимостите и особеностите, които съпровождат продукцията на такива конструкции¹⁹. Този модел е посочен като една от основните задачи на настоящата работа, защото обобщава създадените синтактични профили на изследваните деца.

Трета глава. Изследване на перцепцията и продукцията на някои типове сложни изречения от деца овладяващи български език във възрастта 3;6 – 6;6 години.

Трета глава представя резултатите от експеримент за перцепция и продукция на сложни изречения от български деца на предучилищна възраст – от 3,6 до 6;6 години. Езиковите данни са събрани чрез експеримент за стимулирани вербални отговори²⁰, но моделът на работа с децата до голяма степен отразява и естествената диалогичност на общуването с тази възрастова група. За целите на изследването е прието, че продуцирането на сложни изречения е индикатор за тяхната правилна перцепция, но разбирането се отчита по-широко, чрез всички вербални реакции, отразяващи адекватно репродуциране на съдържанието на стимулния материал.

1. Описание на експеримента

Експериментът е проведен главно с децата от 10 СОУ „Теодор Траянов” в София – ученици в ПДГ (Ина, Алекс, Никола, Ана-Неда, Николай) и в 1 клас на училището (Ива, Йоана, Рая), както и с по-малки деца извън тази група (Максим, Жеко). Подборът на включените деца е на случаен принцип, без да са вземани предвид други социални и индивидуални фактори. Основната причина за това е, че информацията за езиковата среда на детето и провежданите от родителите езиково специфични занимания с него се

¹⁹ Моделът на овладяване на сложно изречение е приведен в края на текста.

²⁰ Този метод е предпочетен пред други методи, които са описани в литературата по психолингвистика, като например съпоставяне на езикова структура с изобразителен материал, „изиграване” на съдържанието на дадено изречение с помощта на играчки и т.н., тъй като е най-близо до естествен експеримент.

приема като субективизирана, защото може да бъде взета единствено от родителите, при които липсата на специализирана подготовка снижава възможността за прецизни данни по тези въпроси. Поради същата причина не е събирана информация за предишни стадии от синтактично развитие на децата и индивидуалните особености на проговарянето. В този смисъл изследването отразява моментното състояние на речта на децата, като се концентрира върху типовете сложни изречения, които те могат да разберат и съответно да продуцират. **Условия за провеждане и методология на експеримента**

Брой информатори:

10 деца на възраст 3;6 – 6;6 години, средна възраст 5;2 години. Изследването не си постави за цел събиране на материал от голям брой изследвани лица, което би било нужно например при създаване на норми²¹ за овладяването на сложно изречение от българските деца. както поради изключителната трудоемкост на експерименталната процедура, така и поради обективни трудности, свързани с разрешението за достъп до информаторите.

Използвани в изследването материали:

За експерименталната процедура бе използван текстът на приказката „Грозното патенце” от Ханс Кристиан Андерсен, подходящ за възрастовата група. Поради голямата дължина на приказката текстът бе разделен на 7 части (откъси 1-7); така бе възможно да се работи целенасочено с един или два откъса, за да се осигури максимална концентрация на детското внимание по време на експеримента.

Изреченията стимули в експерименталните откъси са подбрани така, че да представят трите основни типа сложни изречения – сложно съчинено, сложно съставно и сложно смесено. Към всяка част от текста се предлага илюстративен материал под формата който да подпомогне разбирането на текста, да задържи вниманието на детето и да активира когнитивните процеси при отговорите.

Картинките и текстът бяха показвани на децата от компютър.

Поради значителната дължина на приказката нито едно от децата не беше в състояние да работи с повече от две части на приказката. (Таблица 2 показва кои от откъсите са използвани в експеримента с всяко едно от изследваните деца).

²¹ За сравнение – евентуална репрезентативна извадка би изисквала включване на поне две-три хиляди лица, което би било дългосрочна задача за голям изследователски екип.

Броят на изреченията стимули и техният синтактичен тип варират в отделните откъси, тъй като е спазен оригиналният текст на използвания превод на приказката, без изреченията да са преформулирани за нуждите на изследването. Този фактор прави условията за проучване на синтактичното развитие на всяко дете максимално близки до естествените речеви ситуации, в които детето участва. Различният брой и тип изречения стимули във всеки откъс предопределят различна степен на трудност, което отново следва основната цел за постигане на непринудено извличане на информацията. С най-висока степен на трудност са откъсите, в които се срещат сложни смесени изречения.

Съдържание на откъси 1-3 според включените в тях изречения стимули:

- А) Откъс 1 съдържа **дванадесет** изречения стимули, от които две конструкции от смесен тип (сложни смесени изречения), 7 координативни конструкции (сложни съчинени) и три субординативни (сложни съставни).
- Б) Откъс 2 съдържа **девет** изречения стимули, от които две конструкции от смесен тип (сложни смесени), пет координативни (сложни съчинени) и три субординативни (сложни съставни).
- В) Откъс 3 съдържа **седем** изречения стимули, от които 4 координативни конструкции (сложни съчинени) и три субординативни (сложни съставни).

Текстът на откъса от приказката, по който се работеше с всяко едно от децата, се прочиташе два пъти – веднъж за запознаване със съдържанието на приказката и втори път при провеждане на експерименталния диалог. При повторното прочитане експериментаторът задаваше контролни насочващи въпроси към всяко от изреченията стимули. Такива въпроси бяха нужни, тъй като децата от изследваната възрастова група не са в състояние да преразкажат самостоятелно даже и кратък текст – преразкаждането е вид метаязикова дейност, която изисква специално и продължително обучение. Контролните въпроси бяха предварително подготвени съобразно с особеностите на стимулните изречения, като най-често съдържаха повторения или перифрази на части от стимулите. Когато децата се затрудняваха да отговорят, въпросите биваха преформулирани и адаптирани към индивидуалните реакции на даденото дете. Затова броят на контролните въпросите, както реакции на даденото дете. Затова броят на контролните въпросите, както и тяхната структура в отделните експерименти, показват известни вариации, доколкото отразяват живата комуникация между детето и експериментатора.

Време за работа с дете: продължителността на експеримента за всяко дете беше в рамките на предвидените между 15 и 25 минути.

Начин на отчитане и обобщаване на резултатите: Работата с всяко дете се отразява във видеозапис, който дава възможност за точно отчитане на отговорите и цялостен анализ на синтактичните особености в речта на децата, както и на екстралингвистични фактори, които могат да имат отношение към участието им. Отговорите на информаторите са транскрибирани, след което на резултатите е направен описателен и сравнителен анализ. Получените отговори са съпоставени с данните от естествения експеримент за владееене на сложно изречение, описани и обсъдени в Глава 2.

2. Поставени хипотези

1. При изречения стимули от типа на сложното съставно:

1.1. Очаква се децата да показват правилна перцепция на този тип изречения, като индикация за разбирането на съдържанието на стимулните изречения може да бъде вербална реакция както с просто, така и със сложно изречение.

1.2. Очаква се в отговорите си децата да репродуцират сложни съставни изречения от стимулния текст както частично (само подчиненото изречение), така и като цяло (главното и подчиненото изречение). Очаква се в началото на изследвания възрастов период (до 4-годишна възраст) децата да пропускат съюзната съюзната връзка между главната и подчинената част от изречението вариант.

2. При изречения стимули от типа на сложното съчинено

Очаква се правилната перцепция на този тип изречения да зависи от дължината им; затруднения предизвикват тези, които съдържат повече от две прости, поради натоварване на кратковременната памет. Индикация за правилно разбиране на съдържанието на стимулните изречения може да бъде вербална реакция както с просто, така и със сложно изречение.

2.1. Очаква се децата в началото на възрастовия период да репродуцират последното просто изречение от сложно съчинено, а за децата между 5;0 и 6;6 възможност за възстановяване на всички прости изречения или на по-голямата част от тях.

2.2 Очаква се, че децата между 5;0 и 6;6 репродуцират (по-голяма част от) простите изречения в състава на сложното при спазване на последователността на появата им и изразяване на отношенията между простите, когато те са противопоставителни или разнородни, дори чрез използване на други синтактични структури.

3. При изречения стимули от типа на сложното смесено

Очаква се децата да изпитват затруднения при перцепцията на този тип изречения, свързани както с повишената сложност на синтактичната им структура, така с по-голямата им дължина, натоварваща кратковременната памет.

3.1. Очаква се децата в началото на възрастовия период да отказват отговор или да дават погрешни отговори на контролните въпроси към всички прости изречения в състава на сложните смесени.

3.2. При децата на възраст 5;0-6;6 години се очакват частични успешни отговори, съдържащи репродукция на някое/някои от простите изречения в състава на сложното смесено, или предаване на съдържанието му/им в друга синтактична форма.

Резултатите потвърдиха във висока степен хипотезите, формулирани в началото на тази глава.

Както предвижда **първата хипотеза**, децата показаха добра перцепция на сложните съставни изречения, като индикация за това бяха вербални реакции както със сложни, така и с прости изречения. Перцепцията на предложените сложни изречения се реализира в проценти от 5 до над 50. В рамките на приемливото за децата около пет годишна възраст се оказа процент на неразбрани стимулни конструкции под 10%. Помалките деца (Жеко и Максим) показаха процент на неразбрани стимулни изречения около 20%. Изключения правят децата, при които процентът неразбрани изходни изречения е около и над 50 (например Николай).

Децата показаха склонност да включват в (ре)продуцираните сложни съставни изречения само подчиненото изречение от субординативната конструкция – общият брой на тези изречения е 41 срещу 16, съдържащи главно наред с подчиненото изречение. Тъй като употребата на пълни изречения не изглежда зависима от възрастта на децата (такива изречения са дадени от деца между 4;0 -6;6 години), продукцията им трябва да се свърже с фактори от прагматично естество.

Очакването в началото на изследвания възрастов период (до 4-годишна възраст) децата да пропускат съюзната връзка между главната и подчинената част от изречението или да я включват във фонетично изменен (непълен) вариант не се потвърди от получените данни. Изглежда, че подчинените части на субординативните конструкции са маркирани от междуизреченската връзка по функция, което я прави задължителна част от изказването. Когато някое от децата не владее най-оптималната според функцията връзка, то успява да я замени с многозначните „че” или „да”. Често срещана възможност за отговор е повторение на използваната при контролния въпрос връзка или логичен избор на такава спрямо въпросителната дума във въпроса.

Данните от експеримента потвърдиха и **втората хипотеза**, според която успешната перцепция на сложните съчинени изречения зависи от дължината им; тези, които съдържат повече от две прости изречения, се оказаха по-трудни. Затова децата в началото на възрастовия период показаха тенденция да репродуцират последното просто изречение, съхранено в кратковременната памет. Противно на очакванията обаче, подобна стратегия не бе чужда и на децата между 5;0 и 6;6. След насочващи въпроси по-голямата част от тях успяват да се върнат назад в схемата на изречението и да възстановят някои от казуемите в по-рано чути прости изречения, като рядко успяват да стигнат до първото подред. Рядко децата показват, че осъзнават отношенията между простите изречения, изразяващи последователни, каузално свързани, съотносителни или противопоставящи се събития. Основният използван съюз в реакциите е „и”.

Резултатите потвърдиха прогнозите на **третата хипотеза**: децата изпитваха по-сериозни затруднения при перцепцията на този тип изречения поради повишената сложност на синтактичната им структура и по-голямата им дължина, натоварваща кратковременната памет. В началото на възрастовия период обикновено само едно от простите изречения остава запомнено и възпроизведено. Регистрирани са случаи на нулеви отговори и напълно неверни отговори, въпреки помощта от насочващите въпроси. Когато отговорът съдържа подчинено изречение, съюзните връзки са употребени уместно.

Децата на възраст 5;0-6;6 също демонстрират видимо затруднение при работа с този вид стимули. При тях нулевите отговори са много по-редки, но неверните и неточни отговори са много повече спрямо резултатите от другите типове сложни изречения. Употребата на междуизреченски връзки противно на очакванията е уместна и честа в реакциите на децата от тази група²².

Очакването, че „и” е най-често употребяваният съюз, се потвърждава от получените данни. С почти същата честота на употреба се срещат „да” и „че”, по-рядко връзки като „ама”, „защото”, „дето”, „като”, „когато”²³. Интересен е фактът, че в употребата на свързващи думи не се отчита възрастова разлика. Това означава, че във възрастта след 3;0 години междуизреченските връзки са овладени и следва единствено тяхното усъвършенстване и допълване с разнообразни варианти и употреби, паралелно

²² Виж статистика на всички получени отговори в Приложения

²³ Виж таблица на честотата на употребените връзки в Приложения

с овладяването на отделни подтипове от вариантите на конструкции, чиито маркер са те.

Получените резултати в голяма степен се доближават до резултатите от естествения експеримент, представен във втора глава.

Модел на овладяване на сложното изречение в българския език

Въз основа на резултатите от проведения експеримент за стимулирани вербални отговори бе изготвен **модел на онтогенезата на сложно изречение в българския език**, който онагледява развитието на видовете сложни изречения в перцепцията и продукцията на българските деца. Моделът отчита последователността на поява на основните типове сложни изречения: сложни съчинени, сложни съставни и сложни смесени. Представени са петте вида сложни съставни изречения, регистрирани в изследвания български материал: с подчинени допълнителни, обстоятелствени (за време, причина, условие) и определителни, като към всеки от видовете изречения са отразени и някои от съюзните връзки, използвани от децата при продукцията. Формалното представяне на сложните съчинени изречения отразява тенденцията децата да продуцират безсъюзно (само чрез прозодично маркиране) свързани координативни конструкции, както и горната граница в дължината на детските изречения – три съчинително свързани прости изречения. Изработеният модел на овладяване на сложните изречения в българския език умишлено не работи с показателя «възраст», защото при всяко дете се наблюдава разлика от два до шест месеца за включването на определени структури, спрямо момента на този процес за други деца. Началото на процеса на сложни изречения може да се отнесе **условно към възрастта след 1;7 години** за ранните говорители и **след 2;0 години** за късните.²⁴ Относителна овладяност на перцепцията и продукцията на основните типове сложни изречения, характерни за речта на възрастните говорители, българските деца постигат във възрастта след **2;8 – 3;0 години** при ранните и след **4;0** при късните говорители. Предложеният модел е валиден съобразно данните, получени от изследваните за целите на настоящата работа речеви продукции на български деца, като не може и не цели да има универсален характер на предписание или скала за оценка на синтактично развитие. Със сигурност някои от закономерностите в него биха били потвърдени от изследване на по-големи групи български деца, защото намират съвпадение в малкото налични изследвания за български език.

²⁴ Изследваните деца не са наблюдавани с оглед на това към кой тип говорители могат да се причислят.

Предложеният модел може да бъде разчетен, като се следват някои основни негови **структурни принципи**:

- по вертикала отдолу нагоре е заложена хронологията на поява на определени синтактични структури, която се движи от етапа «най-рано» нататък.
- в двете половини на страницата са разположени двата основни типа изречения: сложни съчинени и сложни съставни, смесените са въведени и в двете полета, като комбинация от двата други типа отношения.
- всеки ред схематично представя определена конструкция чрез символи.

Съставни (субординативни) изречения

Съчинени (координативни) чения

1. S/V (възрастен) ? +
„да”, / „че” / „защото” / „като” /
„когато” / „дето” + S – подчинено
(дете).

2. S – подчинено / главно (дете) +
S / S? (възрастен) +
S – подчинено / главно (дете)

3. финални изречения: S1 + „да” +
S2 / допълнителни изречения: S1 +
„че” / „да” + S2

4. обектни: S1 + „да” /
+ „какво”, / „дали” + S2

5. каузални: S1 + „защото” /
„щото”, / „че”, / „понеже” + S2

6. темпорални: S1 + „като” / „когато”
+ S2

7. релативни: S1 + „дето” / „който” +
S2.

1. S1 // S2 // S3 // S4 асиндетон

2. S1 + „и” / „а” / „ама” / „но” + S2 + „и” / „а” /
„ама” / „но” + S3 ...

3. S1 + CONJ + S2 +, + S3

Смесени конструкции

S1 + сопј (подч.) + S2 + сопј (съч.) + S3 и др.

Изводи и обобщения

Изводите в края на двете работни глави водят до възможност за обобщение на някои основни закономерности в онтогенезата на сложни конструкции. Като общи констатации от събрания материал могат да се отбележат няколко групи изводи.

1. По отношение на развитието на перцепцията спрямо продукцията на сложни изречения

За всички сложни конструкции е валидно това, че тяхната перцепция е овладяна преди продукцията им. Потвърждение за това твърдение дават най-ясно графиките на перцепцията на сложните изречения стимули от трета глава. Същото наблюдение се добива и от анализа на спонтанната реч на изследваните деца във втора глава. Разбирането на репликите на възрастните комуникатори с децата в много голяма част от диалозите е очевидно.

1. По отношение на времето във вербално развитие на българските деца, в което започва да се наблюдава продукция на сложни изречения

Появата на сложни изречения в речта на българските деца може да се обобщи по-скоро като ранна. Във *възрастта преди навършване на 2;0* години повечето деца започват да включват в своята реч някои варианти на сложни конструкции. Интензивността на този процес зависи от входните езикови данни на възрастните, отглеждащи детето, и неминуемо от индивидуалния стил на овладяване на речта и от спецификата на овладяваната езикова система.

3. По отношение на някои формални особености в продукцията на сложни изречения от българските деца

3.1 Употребата на цялостни завършени сложни конструкции от българските деца е предшествана *от включването в речта само на техни части*. Първите части от сложни конструкции (обикновено подчинени изречения, но могат да бъдат и главни) се появяват като естествена съставка от диалога между възрастен и дете – могат да бъдат отговори на поставени въпроси или довършване на репликата на възрастния. Това е причината като по-ранни за българските деца да бъдат отчитани субординативните изречения, чиито части (главни и подчинени прости изречения) могат да бъдат разпределяни в репликите на говорещите в естествения диалог между тях. Примери за такива разкъсвания на продуцираните сложни изречения дава най-вече втора глава, където в материала преобладават диалози между възрастни и деца. В трета глава могат

да бъдат видени множество примери на довършване от детето на поставен от възрастния въпрос.

3.2 Интересен по-ранен вариант на сложни конструкции са *създаваните от децата предикативни ядра, неструктурирани синтактично*, но представлящи последователности от действия чрез струпване на предикати в непосредствена близост в едно изказване. Те могат да се тълкуват като „протосложни изречения”.

3.3 Употребата на неструктурирани предикати, които спрямо контекста предполагат по-скоро координативна връзка, и на подчинени части от субординативни конструкции се развиват *като два стила в генезиса и ранната продукция на сложните изречения*. Това е наблюдение, което може да бъде обективизирано с по-подробни резултати и коментари в самостоятелно изследване, тъй като е редно да се проследи в контекста на други фактори и факти в онтогенезата на българския синтаксис.

4. По отношение на онтогенезата на сложните съставни изречения (субординативните конструкции)

4.1 *Първите цялостно формулирани сложни конструкции са изречения, в които са налични изречения на субординация* между главно и подчинено. Това е един от най-неочакваните изводи на изследването, който обаче се потвърждава с редица примери от двете практически глави.

4.2 Най-рано в речта се въвеждат изреченията от типа на сложно съставно с подчинено допълнително. Причина за това вероятно е фактът, че тези подчинени изречения се появяват в речта като аргументи на глагола. Последователно след тях се развиват сложното съставно с подчинено обстоятелствено (за време, за причина) и с подчинено определително.

5. По отношение на онтогенезата на сложните съчинени изречения (координативни конструкции)

5.1 Противоположно на очакванията *сложните съчинени* изречения започват да се включват във вербалната продукция на децата, *след като те вече са започнали да създават сложни съставни изречения* или да включват части от тях в диалог с възрастния. Причината за това може да се търси в по-голямата им средна дължина и в необходимостта от ангажиране на паметта с по-обемната цялост, която трябва да бъде продуцирана. Това твърдение не влиза в противоречие с факта, че когато веднъж са овладени, придобиват особена фреквентност в речта.

5.2 Сред основните типове сложни съчинени изречения, които се срещат в речта на българските деца, са *сложни съчинени съединителни, противоположни и разнородни*. Тяхната онтогенеза протича в реда, в който са изброени.

6. По отношение на онтогенезата на сложните смесени изречения (конструкции от смесен тип)

Най-сложни за децата се явяват конструкциите от смесен тип, което предопределя тяхната последна поява в продуцираната реч. Това твърдение се потвърждава от резултатите и обобщенията и на двете емпирични глави. Механичното сумиране на овладените структурни особености на сложни съчинени и сложни съставни изречения не е достатъчно, за да може сложните смесени изречения да бъдат включени в речта на децата. Очевидно са необходими когнитивни операции от по-задълбочен характер, които да създадат логическата основа на този синтактичен тип в съзнанието на говорещия.

7. По отношение на използваните съюзи и съюзни думи

7.1 Употребата на *междуизреченските връзки*, маркиращи йерархичните отношения в конструкциите, се развива *последователно* в речта на българските деца. В най-ранния етап на създаване на сложни изречения междуизреченските връзки се пропускат от една част от децата, други много рано започват да ги включват в речта си. Причините за това различие може да бъде изследвано допълнително във връзка с индивидуалните вариации в стиловете на вербално развитие.

7.2 Сред *първите овладени са съюзите „и“, „да“, „че“*, следвани от *„защото“, „ама“, „който“, „когато“, „за да“*. Примери за употребата на тези съюзи и съюзни думи дава целият корпус, използван в двете емпирични глави. Тези наблюдения в голяма степен потвърждават хронологията на овладяване на съюзните връзки, позната в изследванията за английски език.

7.3 В детската реч е налице *безсъюзно свързване между прости изречения* в координативна връзка, маркирано прозодично, както в речта на възрастните. Това беше интересен въпрос, който не е разгледан подробно в текста, но намери потвърждение в редица примери от втора и трета глава на текста и заслужава подробно разглеждане в бъдеще.

8. По отношение на това кога онтогенезата на сложните изречения в българския език достига до относителна степен на завършеност

Във *възрастта след 3;6 години овладяването на основните типове синтактично свързване в рамките на сложното изречение е приключило*, но предстои дълго усъвършенстване на употребите, което при доста деца продължава до възрастта след 6;0 години. Резултатите от проведения експеримент в трета глава илюстрираха случаи на отлична перцепция на сложни изречения във възрастта около пет години (100%), но и на над 50% неразбиране на сложни изречения в същата възраст. Факторите за това могат да бъдат различни. Разликата в степента и нивото на продукцията на сложни изречения при децата под 4-годишна възраст и тези над 5-годишна възраст се свежда до типовото разнообразие на вариантите на сложно съчинено и сложно съставно в речта им се бележи основно от наличието/неналичието на примери за сложно смесено изречение.

Авторът не претендира за изчерпателност и всеобхватност на погледа към проблема, съзнавайки, че темата е изключително обемна. Вероятно по-ефективен подход би било нейното насочване само към един определен тип конструкции, което би дало много по-красноречиви и точни данни. Може би това е и причината такова изследване в рамките на българската психолингвистика на развитието или по данни от български език да не е правено.

IV. СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Представеният дисертационен труд на тема „Онтогенеза на сложното изречение в българския език” е в полето на изключително съвременна и интензивно развиваща се в световен мащаб научна област, която в България не е достатъчно разгърната – психолингвистиката на развитието. Създаването на изследване в такъв интересен и специфичен дял на лингвистиката беше огромно предизвикателство за авторката. Липсата на оформена научна традиция или поне частичен пример в прочуването на детския синтаксис създаде множество трудности, най-вече при формиране на теоретичната рамка на изследването и избора на методология за експерименталните части на дисертацията. В този смисъл текстът е новаторски за българската наука, защото въвежда в нея въпроси, които до този момент не са коментирани. Основните приноси на дисертацията могат да се разгледат в няколко насоки:

1. Дисертационният труд е първото изследване, което представя овладяването на сложното изречение от български деца в дописмения период (от 1;6 до 6;6). Изследването е подчинено на принципите на конструктивизма, но изхождайки от интердисциплинарната рамка на съвременната психолингвистика, отчита широката теоретична и методологична база на проучванията върху онтогенезата на сложните изречения в други езици – английски, немски, руски, като по този начин преодолява едностранчивостта на отделните направления в лингвистиката и психолингвистиката.
2. В дисертацията е използвана собствена методология – експеримент за стимулирана продукция, чрез който се изследва едновременно перцепцията и продукцията на сложни изречения. Подборът на текста, приложен в експеримента, както и въпросите към него са създадени от автора на дисертацията въз основа на подобни образци в психолингвистичната литература.
3. Изследванията върху спонтанна реч са възможни единствено при налични корпусови данни. Събраните за целите на този текст данни от собственото изследване са принос в натрупването на българска база от детска разговорна реч.
4. Резултатите от изследването на продукцията на чрез естествен експеримент и на перцепцията и продукцията посредством експеримент за стимулирана продукция позволиха задълбочено и подробно проследяване на онтогенезата на българските сложни изречения в дописмения период. Въз основа на това за първи път е създаден модел, отчитащ спецификата и хронологията на появата на видовете сложни изречения и техните подтипове, както и на съюзните връзки между простите изречения в тях. Основните закономерности, отразени в модела, са представени подробно в общите изводи в края на текста.
5. Важен принос на дисертацията е експерименталното потвърдената тенденция, че преди да започнат да използват цялостни сложни съставни изречения, децата продуцират само подчиненото изречение, чиято главна част се съдържа в репликата на възрастния. Установяването на тази тенденция е доказателство за водещата роля на интеракцията в овладяването на сложните синтактични структури и може да има важно практическо значение за създаването на обучаващи програми за децата в предучилищна възраст.

6. Също така практическо приложение в съставянето на програми за предучилищно обучение може да има изводът, че във възрастта след 3;6 години овладяването на основните типове синтактично свързване в рамките на сложното изречение е приключило, но предстои дълго усъвършенстване на употребите, което при доста деца продължава до възрастта след 6;0 години.

V. ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА БЪДЕЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Текстът на дисертацията не претендира за изчерпателност по разгледаната тема, а представя основни насоки, върху които може да продължи изследователската работа по детския синтаксис и в частност върху изследването на онтогенезата на сложните изречения в българския език.

За по-нататъшното разработване на проблематиката ще бъде интересно:

- да се разгледа **онтогенезата на видовете и подтиповете** сложни конструкции поотделно с провеждане на специално насочени към тях експериментални процедури;

- да се обърне внимание на ролята на **модалните конструкции с „да“** като етап от овладяването на сложни изречения в българския език с оглед на специфичното историческо развитие на инфинитива в българския език, омонимната употреба на „да“ като частица и като съюз, факта, че „да“ е сред първите усвоявани от децата връзки между главно и подчинено изречение;

- да се изследва по-сериозно **съчинителното безсъюзно свързване** в сложните съчинени изречения, което се открива както в речта на възрастните, така и в тази на децата;

- да се обвърже овладяването на сложните изречения с **индивидуалните вариации** във вербалното развитие, като се потърси връзка между двата основни стила – референтен и експресивен и особеностите в перцепцията и продукцията на сложни изречения.

Публикации на докторанта по темата:

„Онтогенезата на сложното изречение според славистичната и западноезичната научна традиция”

в : *"Истина, мистификация, лъжа в славянските езици, литератури и култури"*, Сборник с доклади от X национални славистични четения, посветени на 90-годишнината от рождението на проф. Светомир Иванчев 22 - 24 април 2010г изд. Лектура, София 2011, издател Софийски Университет "Св. Климент Охридски", факултет по славянски филологии, катедра по славянски литератури, Катедра по славянско езикознание, **стр.89 – 97.**